

KULTUROLOJİ METADİL

Xələddin SOFIYEV

yapışdırıb ki, «mədəni davranışlar», «mədəni hadisələr» deyimlərini yalnız pozitiv planda anlayırsan və bu pozitivliyə «zədə» heç cürə uyşmur. Bu vəziyyət Azərbaycan kulturologiyasının metadili üçün xüsusi problem yaratmışdır. Araşdırmalarda narrasiyanı «mədəni» sözünün üstündə quranda hər dəfə «nəzakətli», «incə» semantikalara fəallaşaraq sözün «mədəniyyətə mənsub» mənasını bloklaşdırır. Ona görə də kulturologiyanın metadili üçün çıxış yolu «mədəniyyət»in sinonimi kimi «kültür» və ya «kültürsəl» sözlərini işlətməkdir. O zaman «kültür travmaları» normal qavranılan termin olacaq və kulturoloji metadil hadisələri psixanalitik yøndən araşdırmağa uyğun epistemoloji vasitə qazanacaq.

Mədəniyyətdə nə varsa, - bunu semiotika açır, - işarələrdən və onları birləşmə qaydalarından qurulub. «Metadil» termini dillərin sıralanmasında modeləşdirmə əlaqəsini deyil, araşdırma əlaqəsini qabardır. Kulturoloji araşdırmanın anlayış aparatı müəyyən bir dili əmələ gətirir. Bu dili araşdırın digər dil metadil adlanır. İki mərtəbəli modeləşdirici sistem mədəniyyətin bir sahəsinin işarə və «qrammatikasından» tikinti materialı kimi istifadə edərək yeni sistemi qurur. Dini incəsənət, dini fəlsəfə, beləcə, incəsənət və fəlsəfə üstündə uyğun sistem (dini sistem) qururlar. Metadil işarələr sistemi olan bir obyekt ikinci (sonra gələn) işarələr sistemi ilə təsvir edir. Dilin qrammatikası işarələr sistemi olan danışq dilinə baxanda metadildir, onu təsvir edir.

Metadil siyasi nəzəriyyəni obyekt-dil kimi götürüb düşür. Bu vəziyyətdə metadilin bildirdiyi siyasətin özü deyil, siyasi nəzəriyyədir. Siyasi nəzəriyyə siyasəti modeləşdirən dildir, siyasətin metadili bu nəzəriyyəni modeləşdirən dildir. Siyasi nəzəriyyə siyasətçilərin və siyasətin danışq-yazı (təbii) dillərində olan tekstlərini göstərən elmi dildir. Bu situasiyada siyasi nəzəriyyə siyasi təbii dillərə baxanda metadil olur. Siyasi nəzəriyyəni işıqlandıran dil işarə siyasi elmin metadili olur. Beləliklə, elmi nəzəriyyə obyekt müəyahid edirsə, metadil müəyahid edənən müəyahid edilməsi olur [3, s.7-10]. Necə ki metod elmin refleksiya olur, eləcə də metadil elmi nəzəriyyənin dilinin refleksiyaşdırır. Metadil araşdırılmalı, beləcə, metodoloji araşdırılmalı bir istiqaməti, bir növüdür. Bu sözlədiklərimizdən bir də onu çıxarmaq olar ki, metadil silsiləsi (sonra gələn dillər) çox ola bilər, ona görə də bir dilin qrammatikasını özünə obyekt edib təsvir edən dil ikinci metadil kimi çıxış edəcək, bir siyasi nəzəriyyəni düşünmə və təhlil obyektinə çevirən dil ikinci politoloji metadil olacaq. XX yüzilin 60-cı illərində Rolan Barot deyirdi ki, istənilən dil öz növbəsində başqa obyekt-dilə çevrilməyənədən metadil ola bilər. Beləcə, metadillərin sonsuz laylanması mümkündür [4, s.331].

Elm tarixində «meta» prefiksini (Hind-Avropa dillərində sözün önünə qoyulan morfoloji hissəciyin) konseptuallaşaraq «metadil», «metatarix», «meta-analiz», «metapsixologiya», «metasistem» kimi terminləri törətməsi Aristotelin «Metafizika» əsəri ilə bağlıdır. Stagiritin bu əsərinin adı nə mətnin özündə, nə mətnin başlığında işlənməmişdi. Miladdan qabaq birinci əsrdə İsgəndəriyyəli kitabxanəçi Rodoslu Andronik yunan filosofunun əsərlərini sahmana salanda onun sifət fəlsəfi xarakterli kitabını «Fizika»dan sonraya qoyduğu üçün «Metafizika», yeni «Fizikadan sonra gələn» adlandırmışdı. XX yüzildə isə məntiq və riyaziyyatda A.Tarski ilə R.Karnap termin quruculuğunda «meta» prefiksindən aktiv istifadə etmişdilər [1, s.370]. Daha sonra «meta» metodoloji anlayışa çevrilərək özünə yaxın olan başqa nəzəriyyəni araşdırın elmin adına istifadə olunmuşdu. Beləcə, nəzəriyyələr haqqında nəzəriyyə «metanəzəriyyə» adını almışdı.

Qərb kulturologiyasında «dəyər» (rusca «ценность», ingiliscə «value») anlayışı böyük rol oynayaq metadildə mühim yer tutur. Bu sözün kulturologiya, etika və estetikə üçün nöqsanı odur ki, özündə pozitiv semantika daşıyır, yəni «dəyər» «dəyərlilik» feilindən göründüyü kimi müsbət hali bildirir. «Dəyər» anlayışının ilkin yozumu belə olub ki, təbiətinə görə faydalı və lazımı olanlar dəyərdir, ona görə də «mənfi dəyər» nonsens kimi səslənir. Fizikada «cism»lə yanaşı, «anti-cism» anlayışı var. «Cism» əzəli olaraq heç bir müsbətliyi daşmadığı üçün «anti-cism» termini normal qavranılır. Ancaq bəzi akseoloqların «anti-dəyər» terminini təklif etməsi metadil üçün çıxış yolu təsirini bağışlamır, çünki «anti-dəyər» dəyəre qarşı duran deməkdir. Akseologiya isə həmin anti-dəyər adlandırılan yamanların, yaramazlıqların, eybəcərliklərin dəyər təbiətinə malik olduqlarını inkar etmir [2, s.176-179]. Beləcə, metadil araşdırılmalı «dəyər» terminini bu neytral semantikada dəfələrlə işlədildəndən sonra adamlar, daha, onu pozitiv çalarlarda qavramırlar. Əslində, 20-30 il bundan qabaqda baxanda indi azərbaycanlılar həmin termini belə neytral, yəni mənfi və ya müsbətlik planında konkretləşdirmədən qavramağa başlayıblar və bunda metadil araşdırılmanın öz rolunu olub.

Azərbaycan kulturoloji metadilində yanlış istiqamətlərə yonəldən sözlərə nümunə kimi, artıq, «mədəni» kəlməsindən yazmışıq. İndi isə yazdığımızı bir əlavə edək. Freydzimin təsiri altında kulturologiyanın metadilinə uyğun termin «mədəni travmaları» («mədəni zədələr») tərcüməsində gətiriləndə anlaşmazlıq yaranır. Çünki «mədəni insan» söz birləşməsi sayəsində kübarlıq, nəciblik mənəlanə o qədər «mədəni» sözlərinə

Bu izahdan sonra söyləmək olar ki, işarə sistemlərindəki işarələr entropiyasız qavranılarda o sistem dil olur. Bu fikirdə əsas məna odur ki, hər hansı işarə zənciri yozula bilirsə, deməli, özünəməxsus dildir. Entropiya qarmaqarışıqlıq və ya qeyri-müəyyənlikdir. Əgər işarələr zənciri qarmaqarışıq yox, səhmanlı açılırsa, deməli, dili təmsil edir [5, s.59-60]. Ən əsası isə odur ki, metadil dil-obyekt interpretasiya etmək üçündür, çünki yozmaq bir dildən başqa dilə tərcümə etməkdir [6, <http://kult.az/yeni/view/5352>].

Interpretasiyanın hər interpretasiyası birincini ikinciyə tərcümə edilməsi olduğu üçün metadillər silsiləsi yaranır. Rəsul Rzanın «Rənglər» şeiri konkret rəngi hadisələr dilinə tərcümə edərək izah edir. Məsələn:

*Ağ işiq
Təmənnəsiz yaxşılıq,
«Sizdə xərcəng yoxdur!»
Sözlərinin deyildiyi dəqiqə. [7, s.228].*

Deməli, hadisələr həmin şeir üçün metadil funksiyasını görür. Kulturoloji interpretasiyanı öz elmi dilinə interpretasiya edəndə ikinci metadil alınır.

Götürək dünya kulturologiyasını. Mədəniyyət haqqında empirik biliklər, yeni cürbəcür faktların toplanma tarixini Antik dövrə aparıb çıxarmaq olar. Ancaq faktlar əsasında ümumiləşdirici nəzəri biliklərin formalaşma tarixi XVII yüzildən başlayır. Bu dövrdə kulturoloji ideyalar tarixi və cəmiyyətin fəlsəfəsi çərçivəsində irəli sürüldüyü üçün söyləmək olar ki, mədəniyyət fəlsəfəsi kulturoloji nəzəriyyə mərhələsinin ilk addımı idi. Maarifçilik zəkani sonsuz imkanlar və həmin imkanların sayəsində nadanlıq qaranlığını qovmaqla bağlanmışdı. Dildə söz birləşmələri iki və ya üç sözü qrammatika əsasında bir-birinə bağlılığı kimi metadildə də bəzi yeniliklər köhnə anlayışların başqa anlayışlarla yeni və təkrarlanan bağlantısından yaranır. Maarifçiliyəcən filosoflar «nadanlıq», «qaraguruh» sözlərindən də, zəkadan da istifadə edirdilər. Ancaq Maarifçi paradixma (düşüncə tərz) zəkandan ziyası ilə qaranlığı qovmaq ideyasını söz birləşməsi prinsipində birləşdirərək öz metadilinin vahidinə çevirdi [8, s.78-79]. Beləcə, spesifikləşdirilmiş zəka anlayışı təcridcən formalaşan kulturoloji metadilə keçərək həm də onun vahidi oldu. Bütün bu söylədiyimiz proses C.Vikonun, Ş.Monteskyöyün, F.Volterin, Jan-Jak Russonun, İ.Q.Herderin, yaradıcılığında aydın izləniir.

Fəlsəfə sayəsində yeni kulturoloji metadili formalaşdırın digər anlayışlar «tarix», «tərəqqi», «məqsəd», «vəhdət» tipli konseptlər, məfhumlar idi [9, s.336]. Onları həmin adları çəkdiyimiz maarifçi mütəfəkkirlərin mədəniyyətlə bağlı nəzəri rühdə fikir söyləmələrinə imkanlar açmışdı. Maarifçilik Ortaçağa qarşı yeni mədəniyyət institutlarını və təfəkkürünü qoyanda tərəqqi, gəniliyin, nadanlıqın qaranlığını qovmaq ideyasından geniş istifadə etmişdi [10, s.61-62]. Məhz bu ideya Maarifçiliyi yoluxdurucu edərək Azərbaycandan tutmuş Yaponiyayacan global kültür hadisəsinə çevirmiş, uyğun olaraq onun paradixmalarını və bu paradixmaları təzahür etdirən metadili populyar etmişdi.

Nəzəri kulturologiyanın metadilinin ilk vahidlərinin formalaşmasında italyan mütəfəkkiri Can Batista Vikonun xüsusi rolu olmuşdu. O, 1725-ci ildə xalqların təbiətinin, xasiyyətinin əsalını öyrənən yeni elm ideyası ilə çıxış etmişdi. Bu ideyaya həsr etdiyi kitabın adı simptomatik idi: «Xalqların yeni təbii hüququnun əsalını açın Millətlərin Təbiəti haqqında Elmi əsalar». Göründüyü kimi, fəlsəfi metadildə «əsalan axtaran» paradixmadan doğan sözlər (prinsip, başlanğıc, səbəb, mahiyyət) Vikoda xalqların təbiəti anlayışında təqdim olunan mədəniyyətlə əlaqədar səsləmişdi [11, s.345]. Viko mədəni identikliyin əsalını təşkil edən bazis dəyərlərdən danışıqda önə ənənə anlayışını çəkmişdi. O zamandan kulturoloji metadildə «ənənə» anlayışı «qorumaq», «hifz etmək», «təhlükəyə düşmək», «milli birliyin təminatçısı» kimi anlayışlarla möhkəm bağlantıda çıxış edərək müxtəlif kulturoloji diskursları, narrasiyalı törətməmişdir.

Viko bütün bu tendensiyaları kulturoloji metadilin dayanıqlı elementlərinə çevirdi [12, s.122-125], və bununla alman filosofu Herderin tarixilik tefəkkürünə öz təsirini göstərdi. Herderin önə çəkdiyi «xalq» («volk») anlayışı isə ənənə ilə birləşəndə metadilə uzun ömürlü cütlük verdi. Kulturoloji narrasiyalarda xalq və ənənə müxtəlif nəzəri mənəlanə verən vahidlər oldu [13, p.229; s.157-160]. Ən əsası isə, Herder bütün dünya mədəniyyətini tarixi tərəqqi hərəkatində götürəndən sonra tərəqqi və onunla bağlı anlayışlar (humanizmin artması, inkişafın irəliləyişi olması, tərəqqinin müsbət dəyər olması, nadanlıqın gerilik nişanında olması və s.) metadildə «söz birləşmələri», «sintagma cütlüklər» prinsipində dayanıqlı birləşmələr əmələ gətirdi. Bir maraqlı yanaşma isə o oldu ki, alman filosofu təbiətin, bioloji aləmin inkişafı ilə tarixi bir bütöv sistemdə götürməklə mədəniyyətin təbiətlə bağlılığına yeni rəkurs verdi [14, s.34-35]. Bu, artıq, təkəcə Hegel fəlsəfəsindəki dünya və mədəniyyəti inkişafı üçün metadil hazırlığı deyildi. Bu, artıq, həm də XIX yüzilin kulturologiyasında evolyusionist paradixmaların peyda olmasına əsas idi. Yada salaq ki, Taylorun «İbtidai mədəniyyət» kitabında öz əksini tapan evolyusionist antropologiya metodunun metadilə verdiyi vahidlərdən biri «adaptasiya» (uyğunlaşma), digəri «müxtəlifləşmə», üçüncüsü isə ucalan xətt kimi izah edilən «tərəqqi» idi. Beləcə, Herderin verdiyi paradixma Taylorda və başqa evolyusionistlərdə mədəniyyət və biologiya ilə bağlı paralellər ideyasını formalaşdırmışdı [15, s.78-79].

XIX yüzildə antropologiya və kulturologiya elmləri bir-birinin bəzən «sinonimləri», bəzən isə yaxın qohumları kimi formalaşanda «tərəqqi» (evolyusiya), «adaptasiya», «müxtəliflik», «funksionallıq», «ənənə», «struktura» (Spenserdə) kimi anlayışlar yeni metadilin vahidlərinə çevrildilər [16, s.18-19]. Bu metadil Darwinizm paradixmasında mədəniyyət hadisələrinin səbəbini açmaq üstündə narrasiyalara «dil verməli idi». Spenser xarici səbəblər (təbii mühit, iqlim, qonşu mədəniyyətlər) və daxili səbəblər (insanın fiziki təbiəti, irqi fərqlənmələr və s.) amillərini bildirən terminləri, sözləri antropologiyanın metadilinə gətirdi. Onlar yeni metadildə tefəkkürü, idraki mədəniyyətlə bağlı belə

istiqamətlərə yönəldilər. mədəniyyəti bioloji tərəqqi ilə paralellikdə götürüb modelləşdirmək lazımdır ki, kulturoji söyləm elmiləşsin (o zamanlar Darvinizm biologiya elminin son sözü sayılırdı). Bu səbəbdən də darvinizmin bəzi əsas terminləri sosial antropologiyanın metadilinə gətirildi. Bu terminlər insanın sosial dünyasından və mədəniyyətdən necə danışmağa, mədəniyyətdə nələri görməyə, nələri birləşdirib nələri ayırmağa öz vasitələrini verdi. Məsələn, tərəqqi termini (evolyusiya) yeni metadildə tam pozitivləşdi. Yada salaq ki, XVIII yüzilliyin maarifçilərində tərəqqi, inkişaf əsas paradigmalardan olsa da bəzən gözlənmədən mənfə dəyərlərdə yaxınlaşdırılırdı. Tərəqqini mənfələşdirmək məhz Russonun Cion akademiyasının müsabiqəsində qalib gəlmiş əsərinin ideya sisteminin əsasında durmuşdu. Həmin əsər maarifin insanları mədəniyyətə kortanması ideyasına öz sübutlarını vermişdi [17, p. 76].

Inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə hiyləgər intriqaların daha yüksək peşəkarlıqla apanılması haqqında Didronun fikirləri də Russonun ideyası ilə səsleşirdi. Halbuki evolyusionistlərin formalaşdırdığı metadildə tərəqqi sadədən mürəkkəbə keçmək fikrini elə bir diskursa çevirmişdi ki, bundan sonra etnoloqun işi həmin diskursla bir çox mədəniyyət materiallarını eyniləşdirmək olmuşdu. «İbtidai cəmiyyət» (primitiv toplum) anlayışı başlanğıc sosismları primitivliklə, sadəliklə eyniləşdirirdisə, deməli, sonrakı tarixi mərhələləri mürəkkəbləşməklə bağlayırdı. Buradan isə o çıxırdı ki, tarixi irəliləmə cəmiyyətdə və

mədəniyyətdə mürəkkəbliyin artmasıdır [18, <<http://www.countries.ru/library/ideas/diffusionism/diff.htm>>].

XIX yüzildə sosial antropologiyada evolyusionizm diffuzionizmi törədəndə elmə təkəcə yeni cərəyan gəlmədi. Həm də gəldi yeni terminlər, onların dilində düşünüb-danışmaq qaydası, yeni yeni narrasiya tipi. Evolyusionizmin əsas ideyası o idi ki, dünyanın bir-birindən uzaq nöqtələrində mədəniyyətlərdə oxşar hadisələrin yaranmasının səbəbi odur ki, hamısının əsasında bəşəriyyətin psixi vəhdəti durur. Diffuzionistlərə görə isə müşahidə olunan bütün ortağ mədəni xüsusiyyətlər öncə haradasa yaranıb sonra başqalarına keçir [19, s. 22]. Beləcə, diffuzionistlər bir çox mədəniyyətlərdə təkərin, evlənmək praktikasının, dini inancların təkrarlanması «başqasından götürmək» prinsipində izah etdilər. Antropologiyada diffuzionist məktəbin sayəsində mədəniyyətin metadilinə «mədəni mərkəz», «mədəni dairələr», «diffuziya» (nüfuz etmək), «inveyjen» (müdaxilə etmək) kimi terminlər gəldi. «Mədəni mərkəz» mədəniyyət hadisəsinin yaranıb yayıldığı başlanğıc yeri (məsələn, Eliot Smitə görə, Misiri) bildirirdi. «Mədəni dairə» həmin mərkəzdən yayılma dairələrini göstərirdi. «Diffuziya» bir mədəniyyətdən başqasına kultür hadisələrinin «süzülmə», «tökülmə» prinsipində nüfuz etməsini bildirirdi. «Inveyjen» isə bir kultür faktının bir mədəniyyətdən başqasına aqressiv müdaxilə olaraq yeridildiyini göstərirdi (köhnə Sovet respublikalarına rus dilinin aşılmasını müdaxilə adlandırmaq olar) [20, 1s. 5-7].